

Залежність екологічної парадигми від стратегічного ресурсу розвитку цивілізації

Екологічна парадигма розглядається як життєтворчість особистості й таке нормативне знання екобезпечного розвитку, зміст якого на певному етапі розвитку цивілізації визначається, з одного боку, рівнем пізнання навколишнього світу, а з другого – ступенем його практичного перетворення.

Ключові слова: людина, особистість, культура, цивілізація, парадигма, екологія, екологічна парадигма.

Екологічна парадигма, яку ретранслює те чи інше суспільство, залежність від стратегічного ресурсу розвитку цивілізації. Наприклад, на становлення норм і ідеалів екологічного знання вплинула культурно-філософська концепція гармонії – гармонійності світу, природи, гармонії між людиною і природою, що зародилася ще в античності. Саме гармонійність увійшла в екологію як уявлення про ідеал екологічного, а саме про таке відношення живої системи (людини) і довкілля, коли вони максимально пристосовані одне до одного. В сучасній екології гармонійним відношенням вважається таке відношення людини – природа, коли людина не завдає шкоди, не руйнує природу [11, с.4].

Бурхливий розвиток екологічного знання, що досяг за останні десятиліття значних успіхів в боротьбі за збереження природи у ряді країн світу, у меншій мірі торкнувся людського духу як такого, внаслідок чого сучасна цивілізація як і раніше характеризується одностороннім прогресом, орієнтованим головним чином на матеріальні цінності життя. Екологія духу ще не стала самостійною цінністю, що визначає життєдіяльність людини і сучасному світі [7, с.164].

Розуміння цивілізаційного сталого розвитку як діалогу культури і природи вносять у таке бачення безпеки істотне доповнення: вона стає двовекторною. Перший вектор відповідає культурному розвитку людства в його прагненні долати фізичні перепони для свого існування, впливати на природний перебіг подій, створювати нове штучне середовище, яке само по собі не виникає. Цей вектор охоплює всі шаблі піраміди потреб людини – від фізіологічних до потреб росту – і реалізує цивілізаційне забезпечення людства з його переважно штучним існуванням, а змістовно, в кодах забезпечення, він відповідає філософській категорії позитивної «свободи для» і тому є, по суті, «безпекою для», тоді як за призначенням споживання – соціально-економічною безпекою. Натомість другий вектор стосується переважно природного начала цивілізації. Йдеться про

необхідність для людства враховувати це начало в широкому діапазоні проявів: і фізичні закони (у технологічних системах складної соціоприродної системи), і особливості та межі стійкості й вичерпності неживих (геологічних) систем (природних ресурсів), і можливі дії у межах біосферного коридору (стійкості геоекосистеми та соціодемографічної складової соціально-економічної системи СПС). Цей вектор безпеки обмеження та регулювання власного саморуйнівного потенціалу культури кореспондується з негативною «свободою від» і має відповідати «безпечі від», а за цільовим призначенням необхідних заходів – техногенно-екологічній безпечі. Звідси в стійкому розвитку безпека як благо набуває комплексного характеру певної гарантованої комфортності людського існування, або, іншими словами, інтегрованої безпеки [4].

Цивілізаційний процес дотримується логіки заміщення природного штучним, що неминуче приводить до розгортання форм опосередкування відносин людини з навколишнім середовищем. Відповідно, людина через вільний вибір повинна виробляти свої нові адаптаційні можливості. Наростання складності соціального розвитку вимагає і відповідних технологій свідомого регулювання буття. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається якісний зсув у розвитку свідомості, пов'язаний з інформаційною революцією, що на теоретичному рівні зумовлює зміну соціально-філософської парадигми. Здійснюється спроба відмови від базових цінностей індустріально-технократичної моделі суспільства, яка породила глобальні протиріччя на користь ідеології глобального еволюціонізму, що постулює загальну взаємозалежність існуючого на Землі, гармонізацію матеріального і духовного, синергізм, пріоритет екологічної етики і етики самореалізації, спрощення способу життя через самообмеження, самодисципліну, процеси децентралізації і суворий соціальний контроль у всіх сферах [9,с.2].

Таким чином, стратегічний ресурс розвитку цивілізації втрачає суто матеріально-речовий характер, а навпаки набуває інтелектуально-ноосферного змісту. Новий тип раціональності зараз стверджується в науці і технологічній діяльності зі складними системами, що розвиваються і є людиновимірними. Він проявляє себе через такі суттєві риси:

- по-перше, на відміну від новоєвропейської науки, сучасна наука розглядає природу як цілісний організм, в який включено і людину, а біосферу – як глобальну екосистему;

- по-друге, вивчення системних об'єктів, що розвиваються і є людиновимірними, потребує нових стратегій пізнання. Так, синергетичні підходи доводять, що суттєву роль в таких системах відіграють несилові впливи, а теорія бифуркації передбачає можливість декількох сценаріїв поведінки системи;

- по-третє, суттєву роль починають відігравати моральні засади. В діяльності зі складними системами орієнтирами є не лише знання, а й моральні принципи, що є заборонами на небезпечні для людини і природи дії [11,с.12].

Довготривале безгосподарське, фактично, споживацьке ставлення до природи, культури і людини призвело означені цінності до такого стану, ще крок за межі якого (у цьому ж напрямі) може викликати незворотній процес їх руйнації, розвалу, розпаду. Глобальне виробниче споживацтво й не менш глобальне забруднення порушує фізико-кліматичні, біологічні показники біосфери, спонукає до розвитку такі негативні процеси, як

виснаження озонового шару, зменшення кисню в атмосфері, скорочення запасів природних ресурсів, доступних паливних і мінеральних копалин тощо. Загрозливим є й такі процеси, як збільшення радіоактивного фону планети, насичення біосфери електромагнітними полями, забруднення навколишнього середовища чисельними синтетичними речовинами тощо. Протидіяти подібним явищам і процесам може лише людина, озброєна всебічними і глибокими знаннями, чуттєвим ставленням до дійсності, вивіреном розумінням «екологічної парадигми», яка має бути покладеною в основу всього життєвого процесу – виробництва, розподілу, обміну і споживання. Формування такої парадигми має здійснюватись на всіх рівнях життєдіяльності та освітньо–виховного процесу [14,с.2].

Як зазначав видатний вчений – математик М.М. Моїсеєв: «для того щоб жити в нашому спільному домі, ми повинні виробити не лише деякі загальні правила поведінки – правила співжиття, а повну стратегію свого розвитку. Правила співжиття мають здебільшого локальний характер, де все вирішується культурою населення, технологічною а, головне, екологічною грамотністю й дисципліною місцевих чиновників (зобов'язаних дотримуватися сформованої новою наукою екологією нової системи заборон у сфері взаємовідносин людини й природи, нових законів про охорону природи й людини). Аби виробити загальнолюдську, планетарну стратегію – мало самої тільки культури та екологічної освіченості, постає необхідність створення загальнолюдської стратегії, що охоплює буквально всі грані життєдіяльності людей (нові системи промислових ресурсозберігаючих і безвідходних технологій, сільськогосподарських, що вдосконалюють обробіток ґрунтів, застосування добрив, культивування рослин із великим коефіцієнтом корисного використання сонячної енергії). Необхідно, нарівні з регламентацією, створювати нові біогеохімічні цикли, тобто новий кругообіг речовин. Вирішення подібних проблем посилене лише людству в цілому. А це вимагатиме змін усієї організації планетарного суспільства, формування нової цивілізації, перебудови найголовнішого – тих систем цінностей, які встановлювалися віками!» [2,с.122].

Нова екологічна парадигма повністю залежить від суспільної свідомості та суспільної обізнаності екологічними проблемами. Головний ресурс розвитку цивілізації, як це визначалося вище – інтелектуальний ресурс. Але це не парадигма раціональності, коли знання, породжуючи нові знання застосовуються для техніко–технологічного вдосконалення розвитку суспільства. Людина відрізняється від інших істот ще й тим, що може бачити майбутній образ створюваної ситуації чи стану. Відповідальність людини, з позиції екзистенціального сприйняття у тому, що кожна дія сьогодні стає всезагальним законом у майбутньому, тому кожною власною дією ми створюємо прецедент. Від того, який образ майбутнього ми створюємо зараз залежатиме сприйняття співіснування природи та людини у наступному витку екологічної парадигми існування людства. «Ми формуємо свій будинок, своє місце існування спочатку в думках, а потім на підручному (доступному нам) матеріалі; наше середовище таке, які ми самі. При цьому, звичайно, турбота про збереження і відновлення матеріалу осмислена, проте саме місце існування підлягає не збереженню, а формуванню, адаптації, модифікації – стосовно наших змінних цілей, засобів і форм організації мислення і діяльності. Сказане міняє всю екологічну стратегію, переорієнтовуючи вектор наших зусиль

з турботи про «речі» на турботу про переорганізацію свого власного мислення і діяльності: лікувати, як відомо, треба не симптоми хвороби (на зразок забруднення довкілля або зниження біологічної різноманітності), а хворого – нас самих» [10,с.154].

Останнім часом набуває поширення розуміння того, що цивілізація є, по суті, діалогом із двома учасниками – природою та культурою. Природа діє тут не тільки в усьому безмежному різноманітті своїх проявів у діапазоні від абіотичних до біотичних – включаючи й людину – складових, які утворюють біосферу. Ба більше, вона має й певну потенцію бути доповненою власне людською культурою. Натомість культура, генетично походючи з природи, набуває автономності, виробляє та відтворює духовне начало з об'єктивацією його в матеріальних і нематеріальних (мова, міфи, мораль) носіях. Згідно з таким розумінням, природа й культура, пронизуючи одне одного, мають синтетично гармонізуватися у цивілізації [1, с.39]. Вона діє тут як певний арбітр діалогу, зберігаючи природний суверенітет природи і культурний – культури, а в цілому породжуючи нову систему – цивілізацію, яка набуває додаткових властивостей, відсутніх окремо і у природи, і у культури. Отже, цивілізація, будучи одночасно і причиною, і результатом самої себе, мусить діяти в синергетичному режимі самотворчості [4].

Як було зазначено раніше, екологічна парадигма не є породженням тільки сьогодення, вона існувала завжди, тільки до середини ХХ століття мала інші назви. Зрозуміло, що і ставлення людини до природи та довкілля за різних часів існування людства змінювалось в залежності від того, що саме було головним чинником розвитку цивілізації. Еволюція екологічної парадигми таким чином, пройшла в послідовності змін значення стратегічного ресурсу розвитку цивілізації від природних умов, знярядь праці, корисних копалин до науки і техніки, інтелекту.

Знання про довкілля було притаманне людині з найперших кроків антропогенезу. В той час воно було необхідною умовою виживання наших предків. Ці знання використовувалися під час облаштування житла, полювання, рибальства тощо. З часом, коли постали міфологія та релігія, знання про довкілля органічно увійшли у найдавніші світоглядні системи [11,с.16].

Екологічні кризи, як то прийнято вважати, не є прерогативою тільки нашого часу. Антропогенний вплив на біосферу та його наслідки створювали кризові ситуації постійно під час розвитку людства. Таких глобальних екологічних криз виділяють декілька. Розвиток першої глобальної екологічної кризи. З появою на планеті Земля біологічного виду найвищої організації – людини, з її розвитком, розмноженням, міграціями, адаптацією й небаченою активізацією діяльності в біосфері почали розвиватися процеси особливого, антропогенного характеру. Із самого початку поведінка людини в довкіллі стала відрізнятися від поведінки інших вищих істот агресивністю. Людина була не рівноправним співмешканцем у середовищі існування, а підкорювачем, насильником, жадібним споживачем, не здатним до самообмеження.

У далеку давнину, коли кількість людей на Землі була порівняно невеликою, а їхній інтелектуальний і технічний потенціал – дуже слабким, природа практично не відчувала на собі тиску людини: вона легко самоочищувалася й самовідновлювалася. Першого удару природі люди завдали, почавши інтенсивно розвивати землеробство, особливо коли

для підготовки площ під сільськогосподарські угіддя стали випалювати тисячі гектарів лісів (пізній неоліт).

Наступного удару природа зазнає з розвитком землеробства й скотарства, які викликали перші локальні й регіональні екологічні кризи, спричинені різкою зміною мікроклімату, складу й стану флори, фауни, ґрунтів, зменшенням природних біологічних ресурсів. Приклад цього – пустелі Північної й Центральної Африки, Близького Сходу, центральної частини Північної Америки, що утворилися під впливом діяльності людини лише кілька тисяч років тому.

Наступний етап збільшення тиску людини на природу пов'язаний із розвитком промисловості в XV–XVIII ст., коли кількість населення перевищила 500 млн. чоловік і були досягнуті значні успіхи в будівництві, техніці, хімії, почалося вивчення й освоєння Світового океану.

Від кінця XVIII і до першої половини XX ст., в період бурхливого розвитку фізики, хімії, техніки, винайдення парового й електричного двигунів, освоєння атомної енергії, розвитку авіації, коли кількість населення перевищила 3,5 млрд. чоловік, негативні екологічні процеси почали набувати глобального характеру, хоча ще не досягли масштабів кризи. Особливості ставлення людини до природи в цей період полягали в активному «підкоренні» її, в боротьбі з нею, хижацькому споживанні всіх її ресурсів з упевненістю в тому, що вони невичерпні.

Останні 35–40 років XX ст. – це був період атомної енергетики й комп'ютеризації, на який припадав активний розвиток другої глобальної екологічної кризи. Вона проявлялась у перевиснаженні природних ресурсів, часом – у вичерпанні їх, у перезабрудненні довкілля, деградації біосфери, до чого призвели суперіндустріалізація, суперхімізація, супермілітаризація та суперспоживання [2, с.46–47].

Історія людини, етносів, націй і держав – це споконвічна боротьба за виживання, в якій завжди гостро поставало питання життя або смерті. Упродовж усієї історії людство вдосконалювало створювані розумом методи і способи захисту життя та все більше виходило за межі суспільних потреб, нехтуючи можливості природного середовища. Як наслідок, замість захисту життя людський розум з усією заповзятливістю рухався і продовжує рухатися у напрямі до самознищення.

І ось прикрий наслідок: на початку XXI ст. людство і природне середовище опинилися в глибокій системній кризі. Наразі вкрай загострилися негативні явища глобального виміру, які вже не лише гальмують соціально-економічний розвиток, а створюють реальну загрозу існуванню людства та біосфери в цілому. Про це переконливо свідчить динаміка посилення кризових явищ у суспільстві, зокрема голоду, злиднів, духовного спустошення особистості, руйнування людської психіки, екологічних катастроф, невиліковних хвороб, піратства, работоргівлі, витонченої злочинності, тероризму, руйнівних конфліктів, локальних війн і зростаючої реальної загрози виникнення світової війни з застосуванням ядерної і бактеріологічної зброї.

Еволюція екологічної парадигми проходила в послідовності змін значення стратегічного ресурсу розвитку цивілізації: від природних умов, знарядь праці, корисних копалин до науки і техніки, інтелекту. Свого часу прихильники теорії географічного детермінізму [12, с.254] визначали головним чинником розвитку цивілізації місце розташування та кліматичні умови. Вони обумовлювали розвиток відповідних знарядь праці та

культури (як засобу взаємодії з природою) через природно-кліматичні умови існування. З розвитком промисловості наявність корисних копалин постає визначальним фактором розвитку цивілізації та держави. Але технічна революція та збільшення обсягів виробництва призвели до того, що корисні копалини та ресурси стали заручниками розвитку цивілізації. У масштабі світової економіки в господарський обіг уже залучено понад 2/3 поновлюваних ресурсів планети, а це є свідченням того, що ґрунти, ліси, прісна вода, кисень, рибні запаси тощо дедалі набувають статусу невідновлюваних. Щороку в світі знищується 25 млрд. т. орнопридатного шару. Кожної хвилини 44 га землі перетворюється у пустелю. З інтенсивністю 20 млн. га за рік вирубаються ліси. Вже сьогодні на планеті понад 2 млрд. людей страждають від нестачі питної води [5,с.5]. Тому сучасна екологічна парадигма – це не змагання за ресурси, а розвиток науки та інтелектуальних ресурсів.

Кризовий стан проблеми виживання людства зумовлює необхідність об'єктивного і тверезого наукового вивчення і оцінювання тенденцій, закономірностей і причин загострення апокаліптичних суперечностей у системі «людина – навколишнє середовище» та розроблення стратегії переходу суспільства на життєствердний етап еволюції.

Сучасна філософська думка виходить з того, що внаслідок всесвітньої історії людина потрапила у пастку власної могутності, буття як вищий дар долі перетворено на інструментальний засіб технічної стратегії людства [13,с.128]. Парадокс, однак, полягає в тому, що екологічна атака на технократичну свідомість впливає лише тією мірою, якою в ній проводиться ідея повільного науково-технічного розвитку або його відсутність, оскільки турбота про збереження природи органічно пов'язана з високими технологіями.

Сучасна технологія, яка представляє технологічну основу глобалізації, повинна створити передумови для збереження єдиної екологічної системи на Землі і, перш за все, збереження невідновних природних ресурсів, без яких неможливе продовження життя. Таке мислення сприятиме створенню ситуації, при якій економічний розвиток не знаходиться в протиріччі із законами природи. Воно повинне продукувати знання про взаємозв'язок між глобальним характером екологічних проблем, глобалізацією суспільства, універсалізацією науки і заснованою на ній технології, про необхідність і можливість вирішення екологічних проблем в сучасному суспільстві, яке усе більш стає світовою спільнотою [8,с.20].

Крім того, екологічна парадигма змінювалася відповідно до тієї наукової картини світу, яку визначало людство. В ході історичного розвитку і процесі формування предмету екології виявлялися певні парадигмальні орієнтації цієї науки. Першою за значимістю і в історичному сенсі в екології є еволюціоністська парадигма. Її концептуальні засади були утверджені переважно у працях англійських натуралістів Ч. Лайєля та Ч. Дарвіна. Суть її полягає у розробленні нової методології і теорії виникнення екологічних феноменів – адаптацій, доцільності, прогресу та ін.

Вирішальний вплив на впровадження наукової методології в екологію справили праці Ч. Дарвіна. Запропонована ним теорія еволюції шляхом природного добору є одним з найвидатніших інтелектуальних здобутків людства, і тому значення її виходить далеко за межі біології та екології.

За теорією еволюції, сенс розвитку полягає не у сходженні до ідеального типу організації, а в постійному, невпинному пристосуванні видів до

довкілля, досягненні з ним стану рівноваги. Мірилом прогресу виду постає вже не досконалість будови, а здатність виживати в конкретних умовах середовища. Зрозуміло, що цей висновок має і суто екологічний зміст.

Наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст. в науковому пізнанні починає стверджуватися системний підхід до аналізу об'єктів. Вимоги системності були опрацьовані в праксеології Т. Котарбінським, тектології А. Богдановим, викладені у загальній теорії систем Л. фон Берталанфі, вченні про гомеостазис К. Бернара та ін. Системна парадигма почала проявляти свої орієнтири і в екології. Найвідсутнішим чином вони реалізувалися в обґрунтуванні концепцій екосистеми та біогеоценозу, що означало перехід до системного мислення в екології. Особливу роль у цьому зіграли праці Й. Пачоського, В. Сукачова та А. Тенслі [11,с.21].

Методологічні засади провідної парадигми класичної екології були закладені Ч.Дарвіном і Е.Геккелем. У методологічному плані для геккелівсько–дарвінівської парадигми найбільш характерними були аутекологічний та синекологічний редуціонізм, а також тема еволюціонізму. Заміна аутекологічного редуціонізму синекологічним не означала переходу наукового співтовариства екологів до нової парадигми [6,с.7]. Наприкінці 60–х рр. ХХ ст. в екології відбуваються нові революційні зміни. Геккелівсько–дарвінівська парадигма витісняється системною, класичне бачення екологічної реальності перетворюється в некласичне, методологічна тема холізму з опозиційної перетворюється на домінуючу. Головний методологічний постулат нової парадигми проголошує, що будь–яка система як ціле не зводиться до простої суми своїх частин, оскільки існують емерджентні властивості, дослідження яких і є першим завданням системної екології.

Якщо критерієм некласичності екології є передусім утвердження в ній системних ідей, проникнення в її методологію теми холізму, то неокласичний етап може бути визначений за мірою входження в неї ідей синергетики, пошуками нового підґрунтя для синтезу тем холізму та еволюціонізму, і співвіднесенням екологічного знання з ціннісно–цільовими структурами людської діяльності. Також наголошується, що подолання соціоприродних протиріч можливе за умови зміни парадигм техно–економічної на культуродомінантну [3,с.3], де екологічна свідомість та відповідальність є основою мінімізації екологічних небезпек.

Список використаних джерел

1. Андреев И.Л. Осторожно с «часами» истории! (Методологические проблемы цивилизационного процесса) / И. Л. Андреев // Вопросы философии. – 1998. – № 9.
2. Білявський Г.О. Основи екології : Навчальний посібник / Г.О. Білявський – К.: Либідь, 2006. – 408 с.
3. Гончаренко М.М. Екологічна криза як чинник трансформації соціоприродної системи (соціально–філософський аналіз). Автореф. дис...канд. філософ. наук 09.00.03 / М.М. Гончаренко; Київський на. ун–т ім.і Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 21 с.
4. Дорогунцов С. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури / С. Дорогунцов, О. Ральчук // [Електронний документ] Вісн. НАН Укр. – 2001. – № 10. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/All/herald/2001-10/4.htm

5. Дробноход М.І. Коцептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / М.І. Дробноход, Ф.В. Вольвач, С.Г. Іващенко. – К.: МАУП, 2000.

6. Задубрівська О.М. Парадигмально–тематичні трансформації екологічних досліджень: методологічний аспект: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.09 / О. М. Задубрівська; Чернів. нац. ун–т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006.

7. Лейбин В. Экология духа: от самоуничтожения к самоспасению / В. Лейбин // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5.

8. Маркович Д.Ж. Глобализация и экологическое образование / Д.Ж. Маркович // Социолог. исслед. – 2001. – № 1.

9. Мартинов Р.С. Феномен технократичної свідомості в соціально–філософському вимірі: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Р.С. Мартинов; Донец. нац. ун–т. – Донецьк, 2006.

10. Рац М.В. Экология Природы или экология Человека? / М.В. Рац // Общественные науки и современность. – 1999. – № 3.

11. Сидоренко Л.І. Сучасна екологія: наукові, етнічні та філософські ракурси: Навч. посіб. / Л.І. Сидоренко. – К.: ПАРАПАН, 2002.

12. Соціальна філософія: Підр. для вищ. шк.. – Х.: Прапор, 2007.

13. Футурологические концепции эволюции цивилизации // Современные социально–политические теории. – М., 2004.

14. Ярчук Г.В. Екологічна парадигма у формуванні світоглядно–моральних цінностей студентів : Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.10 / Г.В. Ярчук. – 2009.

Акопян В.Г. Зависимость экологической парадигмы от стратегического ресурса развития цивилизации

Экологическая парадигма рассматривается как житнетворчество личности и такое нормативное знание экобезопасного развития, содержание которого на определенном этапе развития цивилизации определяется, с одной стороны познанием окружающего мира, а с другой – уровнем его практического преобразования.

Ключевые слова: человек, личность, культура цивилизации, парадигма, экология, экологическая парадигма.

Akopyan, V.G. Dependence of Ecological Paradigm on Strategic Resource of Civilization Development

Ecological paradigm is described as the person's life formation and such a normative knowledge of ecological safety development. The plot of it on the certain stage of civilization development is defined on one hand by the level of the surrounding world's comprehension and on the other hand by the level of it's practical reconstruction.

Key words: person, personality culture, civilization, paradigm, ecology, ecological paradigm.